

نامه پارسی، سال هشتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۲
ویژه‌نامه چهارمین مجمع بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی
۲۸-۳۰ مهرماه ۱۳۸۲ - تهران

احیای ادبیات مذهبی در تاجیکستان

خدایی شریف‌اف^۱

از آغاز انتشار اسلام در ورارود یا ماوراءالنهر، علم و ادبیات انتشار و انکشاف زیادی داشت و دانشمندان بزرگی به مانند خوارزمی، فارابی، امام البخاری، ابن سینا، ابوریحان بیرونی و دیگران از همین جا پای به جهان دانش و معرفت نهادند. یکی از مفتخرات این جا با سعی گروهی از فقیهان در قرن چهارم هجری به زبان پارسی دزی ترجمه شدن تفسیر بزرگ محمد بن جریر طبری بود که در خود ترجمه نخستین قرآن مجید را هم داشت. این کتاب معتبر تا زمان ما رسیده و چاپ هم شده است (۵)^۲.

در مدت هزار سال بعد سقوط دولت سامانیان، با وجود خروج‌های بردوام خرابی آور اقوام ترک و مغول، علم و ادب در این سرزمین همچنان در نشو و نما بود، رشته تألیف کتب علمی، مذهبی و ادبی هرگز گسسته نمی‌شد. بر اثر انقلابات شوروی و تبادلات زیاد سیاسی و اجتماعی، مرکز علم و ادب به زبان فارسی تاجیکی از بخارا و سمرقند و سایر شهرهای قدیمی به پایتخت جمهوری تازه تأسیس تاجیکستان، شهر دوشنبه، همچون میراث بر تمدن و زبان قدیمی این مرز و بوم تغییر جای و مکان کرد. از بس که اساس سیاست مفکوره سابق

۱. پژوهشگر تاجیک زبان و ادب فارسی.

۲. شماره ارجاع به منابع پایان مقاله است؛ شماره سمت چپ، در موارد ذکر شده، ارجاع به صفحه است.

اتحاد شوروی بی‌دینی بود، هم میراث مذهبی سستی در جامعه متروک ماند و هم روند آفریدن اثرهای علمی و ادبی مذهبی قطع گردید. با تعبیر معروف کارل مارکس «دین افیون مردم» خوانده شده، نه تنها پیش راه تألیف اثرهای نو در موضوع‌های مذهبی گرفته شد، بلکه به آثار تاریخی فرهنگی و ادبی مذهبی مبارزه شدیدی آغاز گردید. در نوبت اول تاریخ ادیان همچون فن سرزنش و ملامت آن‌ها رایج گشت و کتاب‌های مناسب مفکوره موجوده تألیف شده، ترغیب و تشویق ضد‌مذهبی در سطح سیاست دولتی قرار گرفت.

مناسبت به میراث گذشته از موقع‌های همین مفکوره، که رکن اساسی سیاست دولتی بود، قانون عملی می‌گرفت. از دانشمندان و ادیبانی که اثرهایشان موضوع مذهبی داشتند یا با تعلیمات و رویه‌های مذهبی گرایش می‌یافتند، در تعلیم و تدریس یاد کرده نمی‌شد، آثارشان روی چاپ را نمی‌دید. مثلاً، تعلیم فعالیت‌های ادیبان عارف سنایی غزنوی، شیخ عطار، جلال‌الدین رومی تا اواخر عهد شوروی ممنوع بود و آثارشان، هم چاپ نمی‌شد. از ادیبانی که اثرهایشان موضوع دنیوی داشت، هنگام به چاپ آمده کردن آثارشان فصل و قسم‌های به دین و مذهب دخل داشته، حتماً اختصار می‌شدند. هنگام به چاپ آماده کردن داستان‌ها حتماً قسم مقدمه، که در موضوع آفرینش، مناجات و نعت و دیگر مضامین دینی بود، حذف می‌شد. مثلاً، در ایضاح روش داستان لیلی و مجنون عبدالرحمان جامی به چاپ حاضرکننده اعلاخان افصح‌زاد به چاپ قبلی اثر در سال ۱۹۶۴ م اشاره کرده، می‌نویسد: متنی که سال ۱۹۶۴ م در «آثار منتخب جامی» چاپ شده بود، ۳۵۶۲ بیت را حاوی بود. در آن نشر لیلی و مجنون عبدالرحمان جامی ۱۲۷ بیت از اول کتاب که از حمد و نعمت و غیره بحث می‌کند، ۲۵ بیت باب «در بیان حال مجنون که وی از صورت مجاز به معنی رسیده بود...»، ۶۲ بیت، که باب «در بی‌وفایی دنیا» را تشکیل می‌کند و چهارده بیت از قسم نصیحت فرزند به کتاب داخل نشده، ۶۴ بیت از جای‌های گوناگون اثر اختصار شده بود (۶).

در همین جلد اشاره شده که از متن مثنوی خردنامه اسکندری باب‌های سستی حمد، مناجات، نعمت، معراج (۱۹۴ بیت) از آغاز آن و چهار بیت از نصیحت به فرزندش اختصار گردید (۱۱، ۲۴۶).

این عمل ناروا در چاپ دیگر اثرها نیز تطبیق شده، کتاب‌ها با سروپای بریده، بی‌روح و روان‌کاسته به خواننده ناآزموده پیشنهاد می‌شدند. به نظرم، شاهنامه فردوسی یگانه‌اثر بی‌چنین اختصار و بریدن‌ها چاپ شده در آن سال‌های تاریکی خواه بود. هر اقدام ناشایسته در کار فرهنگی و ادبی آغاز افراط عمل و بی‌معنیگی است. کار در مبارزه ضد آثار دینی به

جایی رسیده بود که در متن سرودها بر شعر شعرای قدیم، نعوذ بالله اسم خداوند به واژه هماهنگ عوض کرده می‌شد. امیر خسرو دهلوی شعر زیبایی دارد که در متن نزدیک به ۱۲۰۰ صحیفه کتاب اعجاز خسروی او، مطلع و مقطع آن چنین است:

ای چهره زیبای تو رشک بتان آذری
هرچند وصفت می‌کنم لیکن از آن بالاتری
خسرو غریب است و گدا افتاده در شهر شما
باشد که از بهر خدا سوی غریبان بنگری

(۱۷، ۲۱۲)

سراینده نامداری این غزل را با لحن شیوایی می‌سرود و در مصراع آخر به عوض «خدا» واژه «رضا» را به کار می‌برد. چنین مناسبت نانصافانه در موردهای دیگر نیز به استقبال طلب زمان روا دانسته می‌شد.

تحریف عقیده و آرای دانشمندان و ادیبان، اصول معمول بر نام تحقیق و پژوهش‌های علمی شده بود. جست‌وجوی عقیده و تمایلات نظر به روش ماتریالیسم و دهریگی (به فهم آن زمان بی‌دینی) در تألیفات ادیبان عصرهای میانه، روش دیگر مبارزه با عقاید دینی و مذهبی بود. در نتیجه تندروی چنین بی‌دینی‌ای در تألیفات دانشمندان و شعرا عقیده‌هایی جست‌وجو می‌شدند، که گویا روش ماتریالیستی و دهریگی (بی‌دینی) داشتند. معمولاً چنین کاوش‌ها عمل تحریف‌کارانه‌ای بودند و نتیجه معلومی نداشتند. در نتیجه رساله‌های به اسم «عقیده‌های ضد دینی» در ایجادیات شاعران و دانشمندان به وجود آمدند، که بیشتر نظرات ضدخرافات را چون عقیده مخالف آیین و مذهب حمل می‌نمودند. در اواخر عهد شوروی مخالفت‌ها علیه این موقع‌های ناسالم فکری افزود و نهایت، باد آزادی اندیشه بعد فروپاشی سابق اتحاد شوروی وزیده، همه آن‌ها را به پرتابجای تاریخ فرو برد.

در قدم اول بعد فراهم آمدن امکان آزادی اندیشه انتشار مقدسات اصلی اسلام، قرآن مجید و احادیث نبوی، سر شد. قرآن بزودی به تعداد موافق احتیاج مردم انتشار یافت. از بس که نه همه مردم تاجیکستان از حروفات فارسی و زبان عربی آگاهی دارند، قرآن مجید با ابتکار دانشمند تاجیک، میرزا کامران، به خط سرلیک چاپ و انتشار گردید (۱۳). همچنان که هزار سال قبل در سرزمین ماوراءالنهر قرآن مجید بار نخست به زبان پارسی دری ترجمه شده بود، بار اول در همین مرزبوم با حروف سرلیک چاپ شد. مجموعه احادیث نبوی بار

نخست سال ۱۹۹۱ م با سعی رستم وهاب به طبع رسیده است (۴). در آغاز کار کتاب‌های خردحجم زیادی جهت رهنمایی آیین مسلمانی نیز به مانند کتاب‌های تعلیمی قاعده بغدادی (۱۳)، نماز کامل (۲۴) و مانند آن‌ها چاپ شدند.

زندگانی رسول اکرم، ائمه و بزرگان اسلام نیز دقت اهل جامعه را به خود جلب می‌کرد و یک زمره کتاب مفید با این رویه چاپ شدند. یکی از آن‌ها زندگینامه محمد [ص] اثر محمد حسنین هیکل بود که سال‌های ۱۹۹۰-۱۹۹۱ م چاپ شده است (۱۸). بعدتر کتاب عظیم جعفر سبحانی، که نیز صحایف درخشان روزگار رسول اکرم [ص] را نمایش می‌دهد، به چاپ رسید (۶). قصه پیغمبران به اسم قصص الانبیاء، که چنین کتابی را در ادبیات فارسی از زمان سلجوقیان در قرن پنجم هجری به مؤلفی اسحاق بن ابراهیم می‌شناسند، با تحریر تازه‌تری به طبع رسید (۱۵). سیمای حضرت علی [ع] در فرهنگ مردم فارسی‌زبان رساله‌ای است که به قلم شمس الحق آریانفر متعلق بوده در ردیف کتب سودمند از احوال بزرگان اسلام قرار دارد (۹).

هنگامی که شرایط آموختن، تدریس و چاپ کتب مذهبی فراهم آمد، به یاد پژوهندگان این سؤال رسید، که تا زمان ممنوع‌گری‌ها از مجموع کتب چه بود و چه ماند؟ از کتاب‌های تعلیمی مدارس تا انقلابی از همه زیاد هفتیک (یک‌هفتم قرآن)، چهار کتاب و مختصر الوقایع شهرت داشتند. چهار کتاب در شرح رسوم و فرایض مسلمانی و مختصر احوال پیغمبر و یاران او به روش اهل سنت و جمعیت است، که از باب توحید باری، طهارت، نماز، روزه و دیگر لزومات اولیه مسلمانی خبر می‌دهد. این کتاب آمیخته نظم و نثر بوده، زبان روان و نزدیک به فهم عامه دارد. در اول دهه ۱۹۹۰ م این کتاب چاپ عکسی و بعداً چاپ سرلیک شد (۱). این کتاب در میان عام طلبگاران زیادی دارد. کتاب‌های هفتیک و مختصر، که در شرح کوتاه وقایع قرآنی است، نیز به سرلیک برگردان و چاپ شدند.

در همان آغاز دهه ۱۹۹۰ م کتاب ضروریات دینی از صدرالدین عینی در اساس نسخه نشر لاهور پاکستان، چاپ عکسی شد و بعدتر آن را استاد دانشگاه دولتی تاجیکستان، عبدالحی سیدزاده محمدامین، به حروف سرلیک برگردانیده چاپ کرد (۲۰، ۷). صدرالدین عینی نویسنده برگزیده تاجیک مؤلف کتاب مذکور ضروریات دینی در مورد طرز و هدف تألیف کتاب نوشته است:

به عون ایزد تعالی این رساله ضرورت دینی را که مشتمل بر مختصر مسائل معتقدات و

عملیات است، از رساله‌های مکتبی ترکی ترجمه و اقتباس نموده به کتاب‌های معتبره مثل شرح عقاید نسفی و مختصر وقایع و هدایه، فتاوی هندیه = عالمگیری، فتاوی قاضی خان = خانیه تطبیق کرده، بعضاً به مکتبه و دژالمختار مراجعت نموده برای سال دوم و سوم مکاتب ابتدایی فارسی‌زبانان ترتیب کرده شد.

از تألیفات ادیبان تاجیک باز چاپ شدن چند رساله دیگر از محصول قلم عینی و کتاب عبدالرئوف فطرت، مختصر تاریخ اسلام، را ذکر کردن لازم است. این رساله کوچک بار اول سال ۱۹۱۵، در سمرقند چاپ شده، عبدالحی سیدزاده محمد امین آن را به الفبای سرلیک آماده کرده به چاپ رساند (۱۲).

در این مختصر از کل کتب و مواد در موضوعات دینی و مذهبی مسلمانی، که بعد استقلال یافتن تاجیکستان به چاپ رسیده‌اند، یاد کردن ناممکن است به دو سبب: اولاً، متأسفانه امروز در تاجیکستان جمع آوردن تألیفات چاپ شده به نظام و ترتیب درستی نیامده است، بنابراین سبب اخبار سراسر اثرهای نشر شده را جمع آوردن خیلی مشکل و حتی غیرامکان است. از جانب دیگر مقصد ما نظر کوتاهی به وضع احیایی ادب هنری می‌باشد، نه تألیف تاریخچه برگزاری این موضوع.

روزنامه‌ها و مجلات تاجیکستان پاره پاره و جزءهایی از کتب مذهبی را چاپ می‌کنند. به علاوه مجله سفینه امید و روزنامه نجات کاملاً به موضوعات دینی اختصاص دارند و در صحیفه‌های مداومشان اخبار زیاد مذهبی، شعر و قصه و داستان به چاپ می‌رسانند. قمرالدین افضلی به چاپ قصه‌های قرآنی شروع کرده، جلد اول آن را به فروش برآورده است (۱۶). کتاب‌های مؤلفان ایرانی نیز گاه گاهی به الفبای سرلیک تاجیکی چاپ می‌شوند و از این جمله است اثر محمد رئوف توکلی، که سال ۲۰۰۲ م چاپ شد (۱۸).

یکی از جوانان صاحب ذوق و فاضل تاجیک، سیدعلی سید، به اسم تفسیر زرنگار تفسیر منظومی از قرآن مجید را انجام داده است و قسمی از آن در صحیفه‌های نشریه هفته‌وار اتحادیه نویسندگان تاجیکستان، ادبیات و صنعت چاپ شده است.

قانون اساسی تاجیکستان به آزادی اعتقاد و پیروی به دین و مذاهب اجازت داده است. از این استفاده کرده مذاهب دیگر غیراسلامی نیز به نشر شفاهی و مکتوبی عقاید خود بشدت روی آوردند. تشویق مذهبی مسیحیان در بین مسلمانان افزود که یکی از نشانه‌های آن ترجمه کتاب مقدس بیبلیا (تورات) و چاپ آن به زبان فارسی تاجیکی و به خط سرلیک می‌باشد (۳). این کتاب با تعداد زیادی مجاناً به مردم داده شد.

به ترغیب عقاید خود در تاجیکستان، پیروان مذاهب زردشتی، بهایی و حتی آیین بدایی سروکاری گرفته کتاب و رسایل ترغیباتی به زبان‌های فارسی تاجیکی و روسی، که در این کشور اکثر مردم با آن آشنایی دارند، چاپ کرده و انتشار نموده‌اند.

در مورد ادبیات هنری نیز مناسبتی به مانند کتب دینی مذهبی روی داد. اگر در زمان شوروی از آثار ادیبان قدیم کجروی‌هایی در نظر مذهبی جست‌وجو و تحریفکارانه توضیح می‌یافته باشد، اکنون به ادب هنری تنها از دید شناخت مذهبی نظر کردن افضل دانسته شد. ادب هنری در آن زمان از دایره معرفت مسلمانی بیرون نرفته است، ولی در شعر شعرا تنها معنی مذهبی جستن ناگزیر به حلقه بهای تنگ‌نظرانه ما را وارد می‌سازد. از جمله عده‌ای از ادیبان جوان به شرح غزلیات خواجه حافظ در برنامه‌های تلویزیون پرداخته، معرفت ادبی شعر او را از بنیاد مسلمانی و عرفانی‌اش تفکیک کرده توانسته‌اند.

نشر کتب ادبی مذهبی و عرفانی، قسماً انتخاباً، در صحیفه مجله و روزنامه‌ها و بعضاً به سبب امکانات محدود چاپ کتاب به شکل جلد‌های مخصوص افزود. از جمله این نوع کتاب‌ها چاپ مثنوی جلال‌الدین رومی و بیاض نعت و مناجات (۲) را می‌توانیم نامبر کنیم. بر اثر انقلابات شوروی و دیگرگونی‌های مفکوره و جهان‌بینی، بعضی شاعران تاجیک به خارج کشور فرار کردند و گروهی به تعقیبات و فشارها دچار آمده، اعدام شدند. تألیفات این‌گونه ادیبان به سبب مضمون دینی یا علاقه‌ای داشتن با موضوعات مذهبی نیز برای چاپ و انتشار ممنوع مانده، اندک‌اندک از یادها رفتند. بعد فروپاشی اتحاد شوروی سابق یک نهضت جست‌وجوی و احیای یاد و تألیفات این‌گونه شاعران سرزد و کتاب و مجموعه اشعار آنان به ابتکار دوستان و ارادتمندان تدریجاً چاپ شده استاده‌اند. درباره چنین کسان پیوسته اخباری چاپ می‌شود، از اشعارشان نمونه‌ها به طبع می‌رسد. از جمله آن کسانی که این فقیر آگاهی دارم، یکی اولیا حسین مغموم است که از ناحیه درواز به افغانستان بر اثر تعقیبات شوروی فرار کرده، سال ۱۹۴۳ م در شهر فیض‌آباد جهان سفله را پدرود گفته است. دیوان او در حجم چهارده هزار بیت در دست اولادش محفوظ است. همین‌گونه تقدیر نصیب ادیم بدخشی و ملا عنقا شده، که هر دو هم عمر را در افغانستان به پایان رسانیده، از خود دیوان اشعار به میراث مانده‌اند. ارادتمندان مولوی جنونی (وفات ۱۸۸۸ م)، که یکی از پیروان تصوف نقشبندیه است، میراث زیادی، عبارت از غزل و مثنوی و رساله‌های منظوم و مثنوی دارد، بعضی از تألیفات او را امروز چاپ کردند. یکی از آنها کتاب معدن الحال است، که مجموعه مثنویات کوچک با ضبط غزلیات در مورد‌های

مناسب می‌باشد و در ۷۱۸ صفحه از احوالات صوفیانه و زهدیات صحبت می‌کند (۲۲). چاپ کتاب در ایران انجام گرفته سپس به تاجیکستان انتقال یافته است. کتاب دوم از مولوی جنونی که اخیراً در دوشنبه با حروف اصل، یعنی فارسی، چاپ شده است، دیوان جنونی می‌باشد، که مجموعاً ۳۹۵ غزل، پنج رباعی، شانزده مسمط دارد (۲۳). سبک ساده و نظر صوفیانه داشتن مولوی جنونی از این غزلش هویدا است:

نگارا، یار و دلدارم تو باشی	مراد از سیر گلزارم تو باشی
ز دشمن ذره‌ای باکی ندارم	به هر جایی مددگارم تو باشی
چرا ترسم سر مویی ز شیطان	اگر دانم نگهدارم تو باشی
کجا پرواز کنم از وهم محشر	مگر جانا طلبکارم تو باشی
نزام اصل پروای قیامت	اگر یار و وفادارم تو باشی
ندارم ذره‌ای انده دوزخ	در آن جا گر خریدارم تو باشی
نسوزد یک سر موی جنونی	به این الطاف اگر یارم تو باشی (۲۳)

بر اثر دیگرگونی‌های اجتماعی، سقوط یکروی در مفکوره و استوار شدن آزاداندیشی در تاجیکستان در شعر و ادب فارسی تاجیکی روش مذهبی به جریان احیا و تجدید روی آورد. ادیبان اول به این موضوع مراجعت کرده، اظهار دیانت و عارفی کردند. تدریجاً کسانی هم به گفتن اشعار مذهبی شروع نمودند، ولی اقرار باید کرد که اکثر این گویندگان از معارف اسلامی و ادبیات مذهبی کمتر آگاهی داشتند و شعرشان به جز افاده حسیات و محبت و صدق و ارادت به اسلام و دیانت، تازگی در موضوع و مضمون کم داشت. امروز یک گروه شاعران از جمله جوانان تربیت یافته‌اند که شعر مذهبی آگاهانه و با رعایت قانون‌های هنری سخنوری می‌گویند.

ادبیات مذهبی خالص در زمان گذشته هم در نسبت موضوعات دنیوی زیاد نبود. سبب این حالت معلوم است. ادبیات سخن از وقعت روزگار آدمی و علاقه‌مندانه با روحانیت و معنویت مسلمانی، سرشت و سرنوشت مردمی می‌گوید. پهنای جهان میدان آمد شد آدمی و تقدیر اوست. در این مرز عظیم کار و عامل‌ها کردار و رفتارهای مذهبی حصه‌ای از فعالیت‌ها است. کمی این ادبیات را بنیاد معنوی ادبیات وقوع بینانه دنیوی تکمیل و پره می‌کند. در ادبیات امروز تاجیکی تدریجاً همین روند سنتی انکشاف ادبی به نظام و ترتیب می‌آید. چندی از شاعران جوان تاجیک امروز به سرودن اشعار مذهبی مشغولیت دارند و از

جملة آنها زیادالله عجمی در این جاده به موفقیتی بیشتر نایل شده است. شاعر و نمایشنامه‌نویس تاجیکستان، سفر محمد ایوبی، چند منظومه‌ای در موضوعات دینی نوشته است، که اسم یکی از آنها شهید مسافر است و با چنین مناجات شروع می‌شود:

یا رب از فیض نگاهت نور ده	بندگان را چشم نزد و دور ده
فطرتم بخشا، که بردارم سبق	رهنمایی ساز بر مجرای حق
قطره باشم گر به دریایم ببر	جانب خشکیده صحرایم ببر
روزگردم تا برای فیض هست	سازگردم تا برم صوت نشست
نورگردم تا ببخشم روشنی	عشق گردم تا شود دل‌ها غنی
تا بگویم ای شریک الهدا	بخشم از نور خرد نار خدا
هر گلی در باغ می‌بینی، خداست	بلبلی در باغ می‌بینی، خداست
پاره‌ابر بهمن گردون خداست	بت‌روئیده در هامون خداست
در وجود زنده آدم خداست	یعنی در هر ذره عالم خداست
چون خدا در مغز مغز ما بری است	کشتن و بشکستن ما کافری است

(۷، ۲-۳)

در موضوع‌های مذهبی نقل و روایت و قصه و داستان‌های زیادی چاپ شده‌اند که از روزگار و مشکلات زندگی دانشمندان و روحانیان در زمان شوروی به تعقیبات گرفتار شده، نقل می‌کنند. نویسنده صدرالدین حسن زاده قصه حجماً بزرگی درباره روزگار پرفاجعه یکی از پیروان طریقت و عالم علوم شرعی، خلیفه سیدختلانی، نوشته است. این شخص طبق معلومات قصه مذکور، در شهر بخارا تحصیل مدرسه را انجام داده، به زادگاهش، یکی از دهات تابع کولاب، برگشت و به تعلیم و تربیت جوانان و نشر علم و معرفت مشغول شده، ارادتمندان و پیروان زیادی یافت. بعداً در ردیف علما و دانشمندان دیگر، بر دشت قزاقستان به صفت شهر بند (تبعیدی) فرستاده شده، در گرفتاری و مشقت از عالم درگذشت.

امروز ادبیات فارسی تاجیکی به مرحله تازه هنری و معرفتی قدم نهاده است. رهایی از دایره تنگ نظری مفکوره وی، امکان شناسایی با میراث علمی و فرهنگی و مذهبی، مقصدهای عالی ملی ادیبان را به سوی نظر نو و تازه در ایجاد هنری دعوت می‌نماید. امید است که زمان نو ادیبان پرهیز، افتخارمند و با عزت ملی را به کمال رساند.

۱. این کلیات چهار کتاب، به سعی و اهتمام میرزا احمد در مطبعه کاکان بخارای شریف طبع پذیرفت. ۱۳۳۱ ش.
۲. بیاض مناجات و نعت، جلد ۱، مرتب حاجی نظام‌الدین مرادی، خجند، ۲۰۰۱ م.*
۳. بیلیا، نوشته مقدس عهد جدید، انستیتوی ترجمه بیلیا، استکهلم. ۱۹۹۳ م.
۴. پنجصد حدیث، پندهای پیامبر اسلام (ص)، دوشنبه، فرهنگ، ۱۹۹۱ م.*
۵. تفسیر طبری، فراهم آمده در زمان سلطنت منصور بن نوح سامانی ۳۴۵ تا ۳۵۰ هجری، به تصحیح و اهتمام حبیب یغمایی. جلد ۱، تهران ۱۳۳۹ ش، جلد ۲، ۱۳۳۹ ش، جلد ۳، ۱۳۴۰ ش؛ جلد ۴، ۱۳۴۱ ش؛ جلد ۵، ۱۳۴۲ ش؛ جلد ۶، ۱۳۴۳ ش؛ جلد ۷، ۱۳۴۳.
۶. جعفر سبحانی، فروغ ابدیت، جلد اول. تجزیه و تحلیل کاملی از زندگانی پیامبر اکرم، دوشنبه، ۱۳۷۷ ش.*
۷. سفر محمد ایوبی، شهید مسافر، دوشنبه، ادیب، ۲۰۰۲ م.*
۸. سید صدرالدین خواجه عینی، ضروریات دینی، نشر علمی و انتقادی، دوشنبه، دلاور، ۲۰۰۰ م.*
۹. شمس الحق آریانفر، سیمای حضرت علی در فرهنگ مردم فارسی‌زبان، دوشنبه، ۲۰۰۱ م.*
۱۰. صدرالدین حسن‌زاده، دریای نور، دوشنبه، ۲۰۰۱ م.*
۱۱. عبدالرحمان جامی، آثار، جلد پنجم، لیلی و مجنون، خردنامه اسکندری، دوشنبه، ادیب، ۱۹۸۸ م.*
۱۲. عبدالرئوف فطرت، مختصر تاریخ اسلام، دوشنبه، عرفان، ۱۹۹۱ م.*
۱۳. قاعده بغدادی، دوشنبه، ۱۹۹۱ م.*
۱۴. قرآن مجید، به خط سرلیک برگردانی میرزا کامران، تهران، ۱۹۹۶ م.*
۱۵. قصص الانبیا، تهیه سید بیگ محمدالله، اعلمیان مخدوم عبدالستار، سیدیان عصمت‌الله احرار، امرالدین جلال، دوشنبه، آریانا، ۱۹۹۱ م.*
۱۶. قمرالدین افضل، قصه‌های قرآنی، جلد اول، دوشنبه، ۲۰۰۳ م.*
۱۷. گلشن ادب، (تذکره شعرای فارسی در پنج جلد)، جلد ۳، دوشنبه ۱۹۷۴ م.*
۱۸. محمد رئوف توکلی، چهار امام اهل سنت و جماعت، دوشنبه، ۲۰۰۲ م.*
۱۹. محمد حسنین هیکل، زندگانی محمد، جلد ۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهیه گران عبدالحی اسرارف و خیرالله عظیم‌اف، دوشنبه، ۱۹۹۶ م.*
۲۰. ملا عینی سمرقندی، ضروریات دینی، در مطبع مفید عام لاهور طبع شد، ۱۹۲۷ م.
۲۱. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، براساس متن نیکلسون و مقابله با نسخه‌های دیگر، تهران، ۲۰۰۱ م.*
۲۲. مولوی جنونی، معدن‌الحال، تهران، ۱۳۷۴ ش.*
۲۳. مولوی سید نسیم خان قلندر شاه‌بن شاه صاحب جنونی. دیوان جنونی، تصحیح و تقدیم و توضیح اسماعیل عبدالوهاب‌زاده قهاری، دوشنبه، ۲۰۰۲ م.
۲۴. نماز کامل، با تحریر و تصحیح خیرالله عزت‌الله، دوشنبه، ۱۹۹۱ م.*

* کتاب با حروف سرلیک چاپ شده است.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی